

Mövzu: «BEYNƏLXALQ HÜQUQUN SUBYEKTLƏRİ »

P L A N :

G İ R İ Ş

- 1. Beynəlxalq hüquq subyektlərinin anlayışı və növləri.*
- 2. Beynəlxalq - hüquqi tanıma: anlayışı, forma və növləri.*
- 3. Dövlətlərin hüquq varisliyi: mahiyyəti və anlayışı.*

N Ə T İ C Ə

Ə D Ə B İ Y Y A T:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 1995;
2. Azərbaycan Respublikasının «Polis haqqında» Qanunu, Bakı, 1999;
3. İnsan hüquqları və polis, Bakı, 2002;
4. **H.H.Hüseynov.** Beynəlxalq hüquq. Bakı, 2000;
5. **İ.Balayev.** Beynəlxalq hüquq. Ümumi hissə. Bakı, 2000;
6. **R. Məmmədov.** Beynəlxalq hüquq. Bakı, 2002;
7. **Ə.İ.Əsgərov** «Beynəlxalq hüquq». Bakı, 1979.

8. Q.V. İqnatenko «Mejdunarodnoe pravo» Uçebnik. M. 1999.
9. Ö.M. Kolosov «Mejdunarodnoe pravo» Uçebnik. M. 1999.
10. İ.İ. Lukaşuk «Mejdunarodnoe pravo» Uçebnik. M. 1999.
11. Q.İ. Tunkin «Mejdunarodnoe pravo». Uçebnik. M. 1994.
12. P.N. Birökov. «Mejdunarodnoe pravo» Uçebnik. M. 2001.
13. Kurs mejdunarodnoqo prava. V 7t.-M. 1989-1993.
14. İ.İ. Lukaşuk «Normı mejdunarodnoqo prava» M. 1997.
15. Ö.Ə. Baskin. «İstoriə mejdunarodnoqo prava» M. 1990.

GİRİŞ

İki və ya artıq dövlət bir dövlətdə *birləşdikdə*, əvvəlki dövlətlərin arxivləri varis dövlətə keçir.

Dövlət bir neçə varis dövlətlərə *parçalandıqda*, əvvəlki dövlətin arxivlərinin varis dövlətin normal idarə edilməsi üçün zəruri olan habelə bu əraziyə bilavasitə aidiyyəti olan hissəsi həmin varis dövlətə keçir. Lakin müvafiq varis dövlətlər başa cür razılığa gələ bilərlər. Əvvəlki dövlətin digər arxivləri, 1983-cü il Konvensiyasına uyğun olaraq, «ədalətli qaydada, bütün müvafiq halları nəzərə almaqla» varis dövlətlərə keçir.

SSRİ-nini arxivləri ilə bağlı məsələlər *Keçmiş SSR İttifaqının dövlət arxivlərinə münasibətdə varisçilik 6 iyul 1992-ci il tarixli Sazişə nizama salınmışdır*. Sazişə görə, hər bir varis dövlətin ərazisində olan arxivlər həmin dövlətə keçir. Hər bir dövlət başqa dövlətin ərazisində olan arxiv sənədlərin surətlərini əldə etmək hüququ verilir. Həmçinin hər bir dövlət digər dövlətin rəsmi arxiv idarəsi tərəfindən merilmiş arxiv arayışlarının hüquqi qüvvəsini tanıyır. Sazişin iştirakçıları keçmiş Rusiya imperiyası və SSR İttifaqının ali dövlət orqanlarının fəalliyəti nəticəsində yaranmış və üçüncü dövlətləri dövlət arxivlərində saxlanan fondların bütövlüyünü və bölünməzliyini tanıyırlar. Varis dövlət *yeni müstəqil dövlət* olduqda, bu əraziyə mənsub olmuş arxivlər yeni müstəqil dövlətə keçir

Beynəlxalq hüquqdan irəli gələn hüquq və vəzifələri daşımaq və onları həyata keçirmək qabiliyyətinə malik olan quruma (bəzi hallarda – şəxsə) beynəlxalq hüququn subyekti deyilir.

Beynəlxalq-hüquqi subyektliyin əsas ünsürləri aşağıdakılardır:

- Beynəlxalq hüquqdan irəli gələn bütün və ya bəzi vəzifələri daşımaq;
- Beynəlxalq hüquqdan irəli gələn hüquqların bərpası məqsədi ilə beynəlxalq (və ya dövlətdaxili) məhkəmə qarşısında iddia qaldırmaq hüququ;
- Beynəlxalq hüquqi normalar yaratmaq səlahiyyəti;
- Digər dövlətlərin məhkəmələrinin yurisdiksiyasından tam və ya qismən immunitetə malik olmaq.

Beynəlxalq-hüquqi subyektliyin bu ünsürləri bütövlükdə yalnız dövlətlərə və müəyyən beynəlxalq təşkilatlara (məsələn, BMT) məxsusdur. Beynəlxalq hüququn digər subyektləri isə, aşağıda göstərəçəyimiz kimi, bu hüquqi keyfiyyətlərdən bəzilərinə malikdir və ya onların hamısından çüzi istifadə edə bilər.

Beynəlxalq-hüquqi subyektliyin əldə olunma qaydasına görə *iki növünü* göstərmək olar:

1. *ilkin subyektlik*; Bu, yalnız dövlətlərə məxsusdur, çünki dövlət irso fakto beynəlxalq hüququn subyektidir.
2. *törəmə subyektlik*; Müəyyən qurumlarda və ya şəxslərdə beynəlxalq – hüquqi subyektlik yalnız dövlətlərin bu keyfiyyəti ona verməsindən və ya tanınmasından sonra ortaya çıxır.

Məsələn, beynəlxalq təşkilatlar dövlətlər tərəfindən yaradılır; fərdlərin və ya transmilli korporasiyaların beynəlxalq hüquq münasibətlərində iştirakı dövlətlərin iradəsindən, daha doğrusu, dövlətlərin müvafiq beynəlxalq sazişlərdə onlar üçün belə bir imkan nəzərdə tutmasından asılıdır. Belə ki, hər hansı bir qurum əgər dövlətdirsə, deləmi, o, beynəlxalq-hüquqi subyektliyə malikdir. Lakin fərd və ya kompaniya özü-özlüyündə beynəlxalq hüququn subyekti sayılır.

Dövlətlər

Əvvəllər qeyd edildiyi kimi, beynəlxalq hüquq dövlətlər arasındakı münasibətləri nizama salan hüquqi normalar sistemi kimi başa düşülür. Bünün nətiçəsində dövlətlər beynəlxalq hüququn subyektləri icərisində ən əsası və Ən mühümü kimi çıxış edir. Dövlətlər *ilkin və universal* beynəlxalq-hüquqi subyektiyə malikdirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, yalnız dövlətlər: a) Birləşmiş Millətlər Təşkilatına üzv ola bilər (BMT Nizamnaməsinin 4-çü maddəsi); b) BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası və Baş Assambleyası qarşısında beynəlxalq mübahisə ilə bağlı məsələ qaldıra bilər (BMT Nizamnaməsinin 35-çi maddəsinin 2-çi bəndi); BMT Beynəlxalq Məhkəməsində iş üzrə tərəf ola bilər (BMT Nizamnaməsinin 93-çü maddəsinin 2-çi bəndi).

Bəs hansı quruma dövlət demək olar? Beynəlxalq hüquqa görə, dövlətin hansı meyarı vardır? 1933-çü ildə bağlanmış *Dövlətlərin hüquq və vəzifələri haqqında Montevideo Konvensiyası* bu suala cavab verir (aşağıdakı müddəalar hal-hazırda beynəlxalq hüquq elmində və praktikasında geniş qəbul edilmişdir). Konvensiyanın 1-çi maddəsində deyilir: «*Beynəlxalq-hüquqi şəxs kimi dövlət aşağıdakı meyarlara malik olmalıdır: a) daimi əhali; b) müəyyən ərazi; c) hökumət; c) başqa dövlətlərlə əlaqələrə girmək qabiliyyəti*».

Daimi əhali o deməkdir ki, ərazidən kənara adamların miqrasiyası olmur və ya digər ərazidə yaşayan adamların dəqiq müəyyən olunmuş sayı olmalıdır. Hər halda bu meyar müəyyən adamlar qrupunun konkret bir ərazidə müəyyən bağlılığını tələb edir.

Müəyyən ərazi. Hər bir qrupun dövlət kimi fiziki mövcudluğu və fəaliyyət göstərməsi üçün o, onu qonşu dövlətlərdən ayıran müəyyən əraziyə malik olmalıdır. Bu yenə də o demək deyil ki, ərazinin ölçüləri və sərhədlərlə bağlı tam

müəyyənlik olmalıdır. Hazırda dövlətlər arasında xeyli sayda dövlət mübahisələri mövcuddur, lakin bu, onların dövlətciliyinə hec bir xələl gətirmir.

Hökumət. Dövlətin fiziki mövcudluğu üçün ərazi, siyasi-hüquqi mövcudluğu üçün hakimiyyət mexanizmi olmalıdır. Söhbət burada dövlətin beynəlxalq hüquq və vəzifələrinə görə məsuliyyət daşıyan hökumətdən (geniş mənada) gedir. Başqa sözlə desək, dövlətin olması üçün, hər hansı bir qurumun dövlət kimi nəzərdən keçirilməsi üçün müəyyən ərazi cərcivəsində olan daimi əhali üzərində nəzarəti həyata keçirən hakimiyyət aparatının olması zəruridir. Lakin qeyd edilməlidir ki, artıq mövcud olan dövlətin öz effektiv hökumətini itirməsi və ya iki hökumətə malik olması (1980-çi illərdə Livanda, 1990-çi illərdə Sudanda və Əfqanıstanda oldutu kimi) onun öz dövlətciliyinin itirməsi demək deyildir.

Hüquqi münasibətlərə girmək qabiliyyəti. Bu meyar hüquqi müstəqilliyin ön plana çəkilməsini tələb edir. Başqa dövlətin qanuni suveren hakimiyyəti altında olan ərazi «dövlət» sayıla bilməz. Məsələn, məlum olduğu kimi, Honq Konq çox yüksək faktik muxtariyyətə malikdir, lakin Cinin suvereliyi altında olduğuna görə (1997-çi ilin iyulun 1-dən) dövlət deyildir. Digər tərəfdən, bəzi dövlətlərin başqa dövlətdən siyasi və maliyyə baxımından asılılığı, məsələn, Mərkəzi Amerika ölkələrinin ABŞ-dan, bir sıra MDB ölkələrinin Rusiyadan faktik asılılığı bu ölkələrin suveren dövlət olmasına xələl gətirmir.

Dövlətəbənzər qurumlar

Dövlətəbənzər qurumlar müəyyən həcmdə beynəlxalq-hüquqi subyektliyə malik olur. Onların öz ərazisi, vətəndaşlığı, hakimiyyət orqanları olur və bir sıra beynəlxalq müqavilələrdə iştirak edirlər.

Bu qurumlara azad şəhərləri və Vatikanı misal göstərmək olar.

XIX-XX əsrlərdə Krakov, Dansiq və Triyest kimi azad şəhərlər olmuşdur.

Azad şəhərlərin beynəlxalq-hüquqi subyektliyi beynəlxalqmüqavilələr və bu şəhərlərin konstitusiyaları ilə müəyyən olunurdu. Onlar tam özünüidarəyə malik deyildi. Azad şəhərlərin sakinləri üçün xüsusi vətəndaşlıq tətbiq olunurdu. Onlardan bəziləri beynəlxalq müqavilələr bağlamaq və beynəlxalq təşkilatlara daxil olmaq hüququna malik idi. Azad şəhərlərin Ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri onların hərbsizləşdirilməsi və neytirallaşdırılmasıdır.

Vatikanın beynəlxalq-hüquqi statusu 1929-cu ildə papa nümayəndəsi ilə İtaliya hökuməti arasında bağlanmış və 1984-cü ildə yenidən baxılmış Lateran müqaviləsi ilə müəyyən olmuşdur. Zahirən o, dövlətin, demək olar ki, bütün atributlarına-kicik əraziyə, hakimiyyət orqanlarına və s. malikdir. Lakin Roma şəhərində yerləşən Vatikanın əhalisi haqqında şərti danışmaq olar: burada yalnız katolik kilsənin işləri ilə məşğul olan vəzifəli şəxslər yaşayır. Vatikan sosial mənada dövlət kimi baxmaq olmaz; o, əslində katolik kilsəsinin inzibati mərkəzidir. Bununla belə, Vatikan bir çox dövlətlərlə rəsmi əlaqələr saxlayır, bu ölkələrdə öz daimi nümayəndəliklərini təsis edir. Vatikanın nümayəndə heyəti beynəlxalq təşkilatların və konfransların işində iştirak edir. O, bir sıra beynəlxalq təşkilatların (MAQATE, Beynəlxalq elektron rabitəsi ittifaqı, Ümumdünya poçt ittifaqı və s.) üzvüdür, BMT, YUNESKO, FAO və digər təşkilatlar yanında daimi müşahidəciləri vardır.

Beynəlxalq təşkilatlar

Beynəlxalq təşkilatların əlamətləri, təşkili və fəaliyyətinin hüquqi əsasları haqqında qabaqda ətraflı bəhs ediləcəkdir. Aşağıda isə beynəlxalq təşkilatların beynəlxalq-hüquqi subyektliyinin izahı ilə kifayətlənəcəyik.

Öz nizamnamə məqsəd və vəzifələrini yerinə yetirmək üçün beynəlxalq təşkilatlar bu və ya digər dərəcədə beynəlxalq-hüquqi subyektliyə malik olmalıdır.

Lakin beynəlxalq təşkilatlar beynəlxalq-hüquqi subyektliyi müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki:

- onların beynəlxalq-hüquqi subyektliyi törəmə xarakteri daşıyır (beynəlxalq təşkilatlar dövlətlər tərəfindən yaradılır);
- bu subyektlik spesifik xarakter daşıyır (beynəlxalq təşkilatların subyektliyi onun məqsəd və vəzifələri ilə şərtlənir);
- beynəlxalq təşkilatlar BMT Beynəlxalq Məhkəməsində iş üzrə tərəf ola bilməzlər;
- beynəlxalq təşkilatların və onların vəzifəli şəxslərinin (baş katib və müavinlərdən başqa) imtiyaz və immunitetləri diplomatik deyil, funksional xarakter daşıyır;
- beynəlxalq təşkilatda nümayəndəlik birtərəfli xarakter daşıyır.

Təşkilatın məqsədlərindən və fəaliyyət istiqamətlərindən, onun təsis aktının («konstitusiyası»nın) şərtlərindən asılı olaraq, beynəlxalq-hüquqi subyektliyinin dərəcəsi müxtəlif ola bilər. Bu mənada Birləşmiş Millətlər Təşkilatının beynəlxalq hüquqi subyektliyinin həcmi digər beynəlxalq təşkilatlarda, məsələn, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatında olduğundan xeyli genişdir.

Beynəlxalq təşkilatlar dövlətlərlə və başqa beynəlxalq təşkilatlarla müqavilələr bağlaya bilər, zərərin ödənilməsi barədə iddialar bağlaya bilər, milli yurisdiksiyalardan immunitetlərə malikdir.

Fərdlərin beynəlxalq-hüquqi subyektliyi

Fərdin beynəlxalq-hüquqi subyektliyi haqqında məsələ beynəlxalq hüquq elmində birmənalı həll olunmayan məsələlərdən biridir. Lakin əksər amillərin mövqeyinə və müasir beynəlxalq təcrübəyə istinad edərək fərdin məhdud beynəlxalq-hüquqi subyektliyə malik olması barədə nəticə çıxarmaq olar. Məhdud beynəlxalq hüquqi subyektliyə malik olması barədə nəticə çıxarmaq olar. Məhdud beynəlxalq-hüquqi subyektlik o deməkdir ki:

- fərd beynəlxalq hüquqnormalarının yaradılmasında iştirak etmir;
- fərdin beynəlxalq-hüquqi subyektliyi bütünlüklə dövlətlərin razılığından asılıdır;
- birbaşa beynəlxalq hüquqdan irəli gələn müəyyən vəzifələr daşıyır;
- əsas etibarlı ilə, insan hüquq və azadlıqlarının pozulması ilə bağlı müəyyən sazişlərlə nəzərdə tutulmuş qaydada və həçmdə beynəlxalq instansiyalar qarşısında bu pozuntunu törətmiş dövlətə qarşı iddia qaldıra bilər.

Fərdin beynəlxalq hüququn subyektini kimi çıxış etməsinə başlıca dəlillərdən biri ondan ibarətdir ki, müəyyən beynəlxalq çinayətlərin törədilməsinə görə (təçavüz, genasid, müharibə çinayətləri, insanlıq əleyhinə çinayətlər və s.) fiziki şəxslər birbaşa beynəlxalq hüquq normaları əsasında, dövlətdaxili hüququn əməli kriminallaşdırılmaması faktından asılı olmayaraq, məsuliyyətə çəlb oluna bilərlər. Fərdin birbaşa beynəlxalq hüquqdan irəli gələn vəzifələr daşması prinsipi bir sıra beynəlxalq sənədlərdə, o cümlədən, Nürnberq, Tokio, Yuqoslaviya və Ruanda beynəlxalq tribunallarının Nizamnamə və hökmlərində, Beynəlxalq çinayət məhkəməsinin Nizamnaməsində, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 674 sayılı qətnaməsində (burada İrak liderlərinin Küveytin işğalı zamanı törətdikləri müharibə çinayətləri və insanlıq əleyhinə çinayətlərə görə şəxsi məsuliyyət daşdığı bəyan olmuşdur. Yuxarıda göstərilmiş bu prinsip beynəlxalq adət norması kimi tanınmışdır və öz mənbəyini hələ klassik beynəlxalq hüquqda dəniz quldurlarının hostis humfni generis (bütün bəşəriyyətin düşməni) kimi nəzərdən keçirməsindən götürür.

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, yalnız dövlətlər beynəlxalq məhkəmələr qarşısında prosessual hüquq qabiliyyətinə malikdir. Lakin bəzi, xüsusi müəyyən olunmuş hallarda bu hüquqlar fərdlərə də verilir. Bu o deməkdir ki, belə halda fərdin öz adından beynəlxalq məhkəmə orqanı qarşısında dayanmaq və hətta məhkəmə icraatını başlamaq hüququ olur. Məsələn, Avropa İnsan hüquqları Konvensiyası (34-çü maddə) və Avropa İqtisadi Birliyi haqqında müqavilə (173-çü

maddə) ilə, müvafiq olaraq, Avropa Məhkəməsi qarşısında şəxsin bilavasitə prosesi başlamaq və prosesdə müstəqil tərəf (iddiacı) kimi iştirak etmək hüququ təsbiq edilmişdir.

Transmilli korporasiyalar

Dövlətlər öz ticarət və maliyyə münasibətlərini təkcə başqa dövlətlər və ya müvafiq beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlarla deyil, habelə iri xariçi kompaniyalarla da qururlar. Bu cür münasibətlər, bir qayda olaraq, bir və ya bir necə dövlətin daxili qanunvericiliyi ilə nizama salınır. Dövlətin hər hansı bir xariçi kompaniya ilə, o çümlədən transmilli korporasiya ilə əlaqəyə girməsi faktı özü-özlüyündə axırınçıya beynəlxalq-hüquqi subyektlilik verilir. Beynəlxalq-hüquqi subyektlilik o zaman mövcuddur ki, münasibətlər beynəlxalq hüquqla nizama salınır. Lakin dövlətlə xariçi korporasiya arasındakı müqavilə münasibətinin beynəlxalq hüquqla nizama salınması mümkün haldır. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının xariçi neft şirkətləri ilə bağladığı məlum müqavilələr «beynəlxalq xarakter» almış, müqavilələrin özündə göstərildiyi kimi, Azərbaycanın qanunvericiliyindən üstün qüvvəyə malik olan kontraktlardır.

Bundan əlavə, dövlətlər razılaşa bilər ki, xariçi kompaniyalarla onların arasında ortaya çıxan mübahisələr beynəlxalq hüquq normalarını tətbiq edən beynəlxalq arbitrac tərəfindən həll olunacaqdır. Məsələn, 1964-çü ildə bağlanmış İnvestisiya mübahisələrinin həll edilməsi haqqında Konvensiya daimi mexanizm nəzərdə tutur ki, onun vasitəsi ilə iştirakçı dövlətlər və müvafiq korporasiyalar investisiya sazişlərindən irəli gələn uyğunsuzluqları həll edə bilər. Əlbəttə ki, kompaniyanın hüquq və vəzifələrinin beynəlxalq hüquqa uyğun nəzərdən keçirildiyi bu çür orqanlarda iştirak beynəlxalq hüquq subyektliliyi doğurur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu subyektliliyin mövcud olması və həcmi son məqamda dövlətlərin razılığından və tanınmasından asılıdır.

BEYNƏLXALQ HÜQUQDA TANIMA

Tanımanın anlayışı

Tanıma bir dövlətin, başqa bir dövləti beynəlxalq hüququn subyekti kimi nəzərdən keçirməsi və onunla rəsmi münasibətlər qurmağa hazır olmasını bəyan edən birtərəfli aktıdır. Tanıma, habelə bir dövlətin başqa bir dövlətdə və yaxud onun ərazisinin bir hissəsində qeyri-konstitusion yolla bərqərar olmuş, səmərəli idarəcilik həyata keçirən, müvafiq ərazidə situasiyaya tam nəzarət edən hakimiyyəti həmin dövlətin (və ya müvafiq ərazinin əhalisinin) beynəlxalq münasibətlərdə nümayəndəsi kimi qəbul etməsinə də deyilir.

Əslinə qaldıqda , tanıma bilavasitə beynəlxalq-hüquqi məsələ deyil, çünki bir dövlətin başqa dövləti tanımaq vəzifəsi və ya müvafiq olaraq, ikinci dövlətin tanımaq hüququ yoxdur. Başqa sözlə, tanıma dövlətin tam öz ixtiyarındadır və onu hec kim məcbur edə bilməz ki, yeni yaranmış dövləti və ya hökuməti tanıсын. Bir dövlət başqa bir dövləti (və ya hökuməti) tanıyarkən öz siyasi və iqtisadi maraqlarını əldə rəhbər tutur. Məsələn, Mərakeş Sahara Ərəb Demokratik

respublikasını (Qərbi Saharanı) tanımır, çünki ona qarşı ərazi iddiaları vardır (baxmayaraq ki, Qərbi Sahara Afrika Birliyi Təşkilatının üzvüdür).

Dövlətin və ya hökumətin tanınması üçün beynəlxalq-hüquqi nəticələr doğurur. Tanıyan və tanınan dövlət (hökumət) üçün tanıma normal ikitərəfli münasibətlər qurmaq, o cümlədən diplomatik nümayəndəliklər təsis etmək və müqavilələr bağlamaq üçün zəruri şərtidir.

Tanıma birbaşa və ya dolayı yolla ifadə oluna bilər. Bir dövlətin tanımadığı dövlətlə beynəlxalq konfransda iştirak etməsi dolayı tanıma hesab edilməməlidir. Lakin dövlətin hər hansı öir yeni dövlətin BMT-yə qəbul olunmasının leyhinə səs verməsi dolayı tanıma sayıla bilər.

Tanıma nəzəriyyələri

Tanımanın yeni dövlət üçün hansı əhəmiyyət daşması ilə bağlı iki bir-birinə zidd nəzəriyyə mövcuddur: konstitutiv nəzəriyyə və deklarativ nəzəriyyə.

Konstitutiv nəzəriyyəyə («təsis etmək», «yaratmaq» sözündəndir) görə, dövlət yalnız tanındıqdan sonra beynəlxalq hüququn subyektinə çevrilir. Tanıma dövlətçiliyin, beynəlxalq-hüquqi subyektliyin ilkin zəruri şərtidir. Məsələn, əgər İsrail dövlət kimi tanınmayıbsa, deməli o, dövlət deyildir. Beləliklə, tanıma dövləti və ya hökuməti «yaradır». Konstitutiv nəzəriyyənin bir sıra mühüm qüsurları vardır. Belə çıxır ki, yeni qurumun beynəlxalq-hüquqi subyektliyi üçüncü tərəfin subyektiv mövqeyindən asılıdır. Beynəlxalq-hüquqi subyektlik obyektiv fakt olmalıdır və onun mövcudluğunu yalnız beynəlxalq hüquq normalarını tətbiq etməklə ortaya çıxarmaq olar. İkinci bir tərəfdən sözü gedən nəzəriyyədən aydın deyildir ki, hər hansı bir dövlətin beynəlxalq hüququn subyektli sayılması üçün nə qədər dövlət onu tanımalıdır: bir dövlət, yoxsa «aparıcı dövlətlər» və yaxud dünyanın bütün ölkələri.

Deklarativ nəzəriyyə (bəyan etmək sözündəndir) əksinə hesab edir ki, tanıma obyektiv fakt kimi artıq mövcud olan beynəlxalq-hüquqi subyektliyi yalnız bəyan edir. Yeni yaranmış dövlətin beynəlxalq hüququn subyektliyi olması onun başqa dövlətlər tərəfindən tanınmasından qətiyyənlə asılı deyildir. Deklarativ nəzəriyyə beynəlxalq praktikaya uyğun gəlir. Beləliklə, əgər hər hansı bir qurum dövlətçiliyin yuxarıda qeyd etdiyimiz meyarlarına cavab verirsə, onda o, tanınmadan asılı olmayaraq dövlət olaçaqdır.

Tanımanın forma və növləri

Tanımanın iki forması mövcuddur: *de-fakto (de-facto)* və *de-yure (de-cure)*. Dövlət yeni dövləti o zaman de-fakto tanıyır ki, onun sabitliyinə və uzunmüddətli fəaliyyətinə tam əmin deyildir. Məsələn, Azərbaycan 1920-çi ildə Millətlər Liqası tərəfindən, RSFSR 1921-çi ildə Böyük Britaniya tərəfindən de-fakto tanınmışdır. De-fakto tanıma zamanı müvafiq dövlətlər arasında, adətən, yalnız konsulluq münasibətləri qurulur.

De-yure tanıma tam, qəti tanımadır. Bu halda tanıyan dövlət tanımanın obyektli ilə diplomatik münasibətlər qurmağa hazır olduğunu bəyan edir və istənilən halda diplomatik münasibətlərin qurulması de-yure tanıma hesab edilir. Beləliklə, tanımanın iki forması arasında fərq onların doğurduğu hüquqi nəticələrin həcmindədir.

Praktikada elə hallara rast gəlinir ki, iki bir-birini tanımayan dövlət konkret məsələlərin həlli üçün rəsmi əlaqəyə girməyə məcbur olurlar. Bu faktik, qeyri-rəsmi tanıma *ad hoc* tanıma (yəni bu hal üçün, bir dəfə üçün) adlanır.

Tanımanın obyektindən asılı olaraq, onun aşağıdakı növlərinə ayırırlar: dövlətin tanınması; hökumətin tanınması; milli-azadlıq hərəkatının tanınması; vuruşan hərəkatın tanınması; mühaçirətdə olan hökumətin tanınması.

DÖVLƏTLƏRİN VARISLIYI

Dövlətlərin varisliyi dedikdə, müəyyən beynəlxalq hüquq və vəzifələrin bir dövlətdən digərinə keçməsi başa düşülür.

Dövlətlərin varisliyi məsələləri o zaman ortaya çıxır ki, müəyyən bir ərazi üzərində dövlət suverənliyi dəyişir. Bu məsələləri nizama salan normalar uzun müddət beynəlxalq adətlərdəi ibarət olmuşdur. Hazırda bu normalar məcəllələşdirilmişdir. Dövlətlərin varisliyi sahəsinə iki beynəlxalq konvensiya mövcuddur:

1. *Müqavilələrlə münasibətdə övlətlərin varisliyi haqqında 1978-si il Vyana Konvensiyası* (6 noyabr 1996-sı ildə qüvvəyə minmişdir).

2. *Dövlət əmlakına, arxivlərinə və borclarına münasibətdə dövlətlərin varisliyi haqqında 1983-cü il Vyana Konvensiyası* (hələ qüvvəyə minməmişdir).

Bu konvensiyaların məğzində duran əsas *ideya* ondan ibarətdir ki, dövlətlərin varisliyi ilə bağlı ortaya çıxan bütün məsələlər müvafiq dövlətlər – əvvəlki dövlətlə varis dövlət (dövlətlər) və ya varis dövlətlərin özü arasında razılaşma yolu ilə həll olunur. Belə bir razılaşma mümkün olmadıqda isə, müvafiq tərəflər *Konvensiyasiyaların müddəalarına uyğun hərəkət etməlidirlər.*

Dövlətlərin varisliyi aşağıdakı hallarda ortaya çıxır:

a) hər hansı bir ərazinin müstəmləkəçiliyindən azad oluş müstəqil dövlət (“yeni müstəqil dövlət”) yaratması;

- b) bir dövlətin bir neçə müstəqil dövlətə parçalanması;
- c) bir neçə dövlətin bir dövlətdə birləşməsi;
- ç) dövlət ərazisinin bir hissəsinin ayrılması və müstəqil dövlət yaratması;
- d) hər hansı bir ərazinin bir dövlətə birləşməsi.

Dövlətlərin varisliyinin obyektləri aşağıdakılardır: a) əvvəlki dövlətin iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələr; b) dövlət mülkiyyəti; c) dövlət arxivləri; ç) dövlət öorcları

Beynəlxal müqavilələr münasibətdə dövlətlərin varisliyi

Müqavilələrlə münasibətdə dövlətlərin varisliyi haqqında 1978-ci il Vyana Konvensiyası beynəlxalq-hüquqi leksikona yeni termin – “yeni *müstəqil dövlət*” termini daxil etmişdir. “Yeni müstəqil dövlət ” dedikdə, “ərazisi dövlətlərin varisliyi anından bilavasitə əvvəl aslı ərazi olmuş, beynəlxalq münasibətlərinə görə əvvəlki dövlətin məsuliyyət daşdığı varis dövlət” başa düşülür. (2-ci maddənin 1(f) bəndi). Yeni müstəqil dövlətlərə *tabula rasa* (“təmiz lövhə”) prinsipi şamil olunur. Həmin prinsipə görə, yeni müstəqil dövlət əvvəlki dövlətin (yəni öü halda müstəmləkə asılılığında olduğu dövlətin) iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələrdən *azaddır* , daha doğrusu, onun üzərində bu müqavilələri qüvvədə saxlamaq vəzifəsi yoxdur. Bununla belə, yeni müstəqil dövlət, arzu etdikdə, bildiriş yolu ilə, əvvəlki dövlətin hər hansı bir müqaviləsinin iştirakçısı ola bilər.

İki və ya daha artıq dövlət bir dövlətdə *birləşdikdə*, onların nə hansı birinin iştirakçısı olduğu istənidən müqavilə varis dövlət üçün qüvvədə olmamaqda davam edir.

- a) müvafiq tərəflər arasında başqa cür razılaşma olduqda;
- b) müqavilənin varis dövlətlə şamil olunması həmin müqavilənin obyektinə və məqsədlərinə uyğun olmadıqda;

c) müqavilənin bağlandığı dövrə nisbətən vəziyyət köklü dəyişmişsə (rebus sic stantibus prinsipinə), yuxarıda göstərilən norma tətbiq olunmur. Məhz bu şərtlərə əsaslanaraq, AFR 1990-cı Almaniyanın yenidən birləşməsindən sonra ADR – in müqavilələrindən imtina etmişdir.

Dövlətin ərazisi qismən və ya bütövlükdə *parçalandıqda* və nəticədə bir və ya bir neçə yeni dövlət yarandıqdı:

a) əvvəlki dövlətin bütün ərazisində qüvvədə olmuş müqavilə hər bir yeni yaranmış varis dövlətlə münasibətdə qüvvədə qalır;

b) bir varis dövlətin ərazisində qüvvədə olmuş müqavilə, yalnız həmin dövlət üçün qüvvədə qalmaqla davam edir.

1978-ci il Konvensiyasının 34-cü maddəsində əks olunmuş bu norma SSRİ dağılından sonra sovet müqavilə irsrinə münasibətdə yeni yaranmış varis dövlətlər tərəfindən əsə götürülməli idi. Məsələ burdadır ki, keçmiş sovet respublikaları bu zaman özlərini, buna *hüquqi* əsas olmasa da, «yeni müstəqil dövlət» kimi apardılar. Rusiyadan başqa, bütün digər varis dövlətlər, o cümlədən Azərbaycan Respublikası SSRİ- nin bütün çoxtərəfli müqavilələrindən, prinsip etibarilə, imtina etdilər. 6 iyul 1992-ci ildə imzalanmış «*Keçmiş İttifaqın qarşılıqlı maraq kəsb edən müqavilələrinə münasibətdə qarşılıqlı anlaşma haqqında Memorandum*»da göstərilirdi ki, hər bir dövlət bu müqavilələrdə iştirakı haqqında məsələni, «hər bir konkret halın spesifikasiyasından məsələni, müqavilənin xarakter və məzmunundan asılı olaraq *müstəqil* həll edir».

Varislik faktı bir sıra müqavilələrə – dövlət sərhədini müəyyən edən müqavilələrə, habelə təşəkkül tapmaqda olan adət normasına görə, insan hüquqlarına dair beynəlxəq müqavilələrə heç bir təsir göstərmir.

Dövlət mülkiyyətinə münasibətdə dövlətlərin varisliyi.

1983-cü il Konvensiyasına görə, dövlət mülkiyyətinə münasibətdə varislik məsələləri aşağıdakı qaydada həll olunur.

Varis dövlət *yeni müstəqil dövlət* olduqda:

a) əvvəlki dövlətin, yeni müstəqil dövlətin ərazisində yerləşən bütün daşınmaz əmlakı yeni müstəqil dövlətə, yeni varis dövlətə keçir;

b) əvvəlki dövlətin göstərilən ərazisindəki fəaliyyəti ilə bağlı olan daşınan mülkiyyətidə varis dövlətə keçir.

İki və ya daha artıq dövlət bir dövlətdə *birləşdikdə*, əvvəlki dövlətlərin mülkiyyəti varis dövlətə keçir.

Dövlət bir neçə yeni dövlətə *parçalandıqda*:

a) əvvəlki dövlətin varis dövlət əvvəlki dövlətin yerləşən daşınmaz mülkiyyəti varis dövlətə keçir ;

b) əvvəlki dövlətin ərazisindən kənarında yerləşən daşınmaz mülkiyyət ədələtli qaydada varis dövlətlər arasında bölüşdürülür ;

c) əvvəlki dövlətin, varisliyin obyektı olan ərazisindəki fəaliyyəti ilə bağlı əldə edilmiş daşınan SSRİ müvafiq varis dövlətə keçir ;

ç) əvvəlki dövlətin digər daşınana mülkiyyəti varis dövlətlər arasında ədələtli qaydada bölüşdürülür.

SSRİ dağıldıqdan sonra onun varis dövlətlərin arasında ortaya çıxan məsələlərdən biri SSRİ-nin xaricdəki daşınar və daşınmaz mülkiyyətinin bölüşdürülməsi oldu. *Keçmiş Sovet İttifaqının xaricdəki bütün mülkiyyətinin bölünməsi haqqında 6 iyul 1992-ci il tarixli Sazişə* müvafiq olaraq, varis dövlətlər üçün bu mülkiyyətdə konkret paylar müəyyən edildi.

Dövlətin ərazisinin bir hissəsinin başqa dövlətə keçdiyi halda da eyni qaydalar tətbiq olunur.

Dövlət arxivlərinə münasibətdə dövlətlərin varisliyi

Arxiv fondlarının bütövlüyünün qoruyub saxlanması zərurətindən və onlarda olan məmullatların müstəsna əhəmiyyətindən çıxış edərək, 1983-cü il Vyana Konvensiyası müvafiq tədbirlərdən ədalət prinsiplərinin əsas götürülməsini və bütün lazımi halların nəzərə alınmasını tələb edir.

İki və ya artıq dövlət bir dövlətdə *birləşdikdə*, əvvəlki dövlətlərin arxivləri varis dövlətə keçir.

Dövlət bir neçə varis dövlətlərə *parçalandıqda*, əvvəlki dövlətin arxivlərinin varis dövlətin normal idarə edilməsi üçün zəruri olan habelə bu əraziyə bilavasitə aidiyyəti olan hissəsi həmin varis dövlətə keçir. Lakin müvafiq varis dövlətlər başa cür razılığa gələ bilərlər. Əvvəlki dövlətin digər arxivləri, 1983-cü il Konvensiyasına uyğun olaraq, «ədalətli qaydada, bütün müvafiq halları nəzərə almaqla» varis dövlətlərə keçir.

SSRİ-nin arxivləri ilə bağlı məsələlər *Keçmiş SSR İttifaqının dövlət arxivlərinə münasibətdə varisçilik 6 iyul 1992-ci il tarixli Sazişə nizam salınmışdır*. Sazişə görə, hər bir varis dövlətin ərazisində olan arxivlər həmin dövlətə keçir. Hər bir dövlət başqa dövlətin ərazisində olan arxiv sənədlərin surətlərini əldə etmək hüququ verilir. Həmçinin hər bir dövlət digər dövlətin rəsmi arxiv idarəsi tərəfindən mərkəzləşdirilmiş arxiv arayışlarının hüquqi qüvvəsini tanıyır. Sazişin iştirakçıları keçmiş Rusiya imperiyası və SSR İttifaqının ali dövlət orqanlarının fəalliyəti nəticəsində yaranmış və üçüncü dövlətləri dövlət arxivlərində saxlanan fondların bütövlüyünü və bölünməzliyini tanıyırlar. Varis dövlət *yeni müstəqil dövlət* olduqda, bu əraziyə mənsub olmuş arxivlər yeni müstəqil dövlətə keçir.

Dövlət ərazisinin bir hissəsinin ayrılması və müstəqil dövlət yaradılması halında bu ərazinin normal idarə edilməsi üçün orada qalması olan və bu əraziyə bilavasitə aidiyyəti olan arxivlər həmin dövlətə keçir.

Dövlət ərazisinin ayrılmış hissəsi *başqa bir dövlətlə birləşdikdə*, yuxarıda göstərilmiş qaydalar tətbiq olunur.

Dövlət borclarına münasibətdə dövlətlərin varisliyi

1983-cü il Vyana Konvensiyasına görə, dövlət borcu əvvəlki dövlətin digər dövlət, beynəlxəq təşkilat və ya beynəlxəq hüququn digər subyekti qarşısında beynəlxəq hüquqa uyğun olaraq öz üzərinə götürdüyü maliyyə öhdəliyi deməkdir.

Əsas prinsip ondan ibarətdir ki, dövlətlərin varisliyi özü-özündə kreditorların hüquq və öhdəliklərinə xələl gətirmir. Belə ki, iki və ya daha artıq bir dövlətdə *birləşdikdə*, əvvəlki dövlətlərin dövlət boru varis dövlətə keçir. Bütün digər hallarda isə, əgər müvafiq tərəflər xüsusi saziş bağlayıblarsa:

a) əvvəlki dövlətin heç bir borcu yeni müstəqil dövlətə keçmir;

b) *dövlət parçalandıqda*, dövlətin dövlət borcu varis dövlətlər arasında ədalətli qaydada bölüşdürülür.

SSRİ-nin xarici borc haqqında məsələ SSR *İttifaqının dövlət borcu və aktivlərinə münasibətdə varislik haqqında 4 dekabr 1991-ci il arıxli Sazişində öz həllini tapmışdır*. Bu müqavilələrdə dövlət borcunun müvafiq paylara bölüşdürülməsi prinsipi əsas götürülmüşdür. Lakin sonralar, yuxarıda artıq qeyd edildiyi kimi SSRİ-nin xarici borcu üzrə ümumi məsuliyyəti digər varis dövlətlərə ikitərəfli sazişlər əsasında Rusiya öz üzərinə götürdü.

NƏTİCƏ

Subyektivlik mövzusu və ondan irəli gələn digər beynəlxalq ümumi hüquq altinsitutlarının kodifikasiyası BMT və digər universal təşkilatları tərəfindən sistemli formada davam etdirilir. De-fakto tanımanı biz belə başa düşə bilərik ki, dövlət digər ölkə ilə beynəlxalq müstəvidə yuridikal formada münasibətlərə daxil olmasada belə, onun faktiki reallıqda mövcudluğunu istisna etmir və sərhədlərinin vahidliyini dəstəkləyir. De-yure tanıma zamanı isə diplomatik dəstək kanalları vasitəsilə, hər iki tərəfin milli mənafeələrinin primatlığı saxlanılaraq, iki dövlət səfirlik və konsullar vasitəsilə əlaqələr qurulur.